

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR
ALAPÍTÓJÁRÓL ÉS A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKÉRŐL

40
(115)

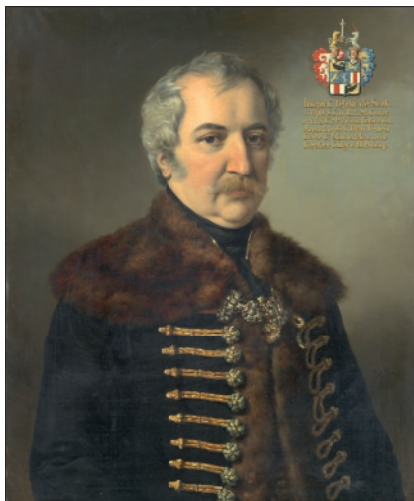
ÚJ SOROZAT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR
ALAPÍTÓJÁRÓL ÉS A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKÉRŐL

Gróf Teleki József

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

PUBLICATIONES
BIBLIOTHECAE ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

40₍₁₁₅₎
ÚJ SOROZAT

SOROZATSZERKESZTŐ:
GAÁLNÉ KALYDY DÓRA

TELEKI JÓZSEF

TANULMÁNYOK AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR ALAPÍTÓJÁRÓL
ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELSŐ ELNÖKÉRŐL

SZERKESZTETTE:
MOLNÁR ANDREA

BUDAPEST

2019

Készült a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a 2019. évi Magyar Tudomány Ünnepe Programtanácsának
támogatásával

ISBN 978-963-7451-47-8
ISBN 978-963-7451-48-5 (pdf)
ISSN 0133-8862
DOI 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI

Felelős kiadó:
Monok István, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója

Tipográfia és tördelés:
FoKa art

Nyomdai munkálatok:
Alföldi Nyomda Zrt., 4027 Debrecen, Böszörményi út 6.
Felelős vezető:
György Géza vezérigazgató

A borítón Barabás Miklós: Teleki József portréja (1836),
a kép az Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének tulajdona
A belső címlapon Barabás Miklós: Teleki József portréja (1842),
a kép a Szlovák Nemzeti Múzeum Bajmóci Vármúzeum tulajdona

TARTALOM

BEVEZETŐ	7
KOLLÁR ZSUZSANNA Tekintélyépítési stratégiák a Teleki családban	9
SZABÓ ÁDÁM A Teleki család és a könyvek	43
SZABÓ ÁDÁM Teleki-gyűjtemény az Akadémián. Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója	68
SALLAI ÁGNES – SZABÓ ÁDÁM Vegyten az Akadémiai Könyvtár alapító állományában	122
MÁZI BÉLA „...egy kis revolutio az Academiában is...” A Magyar Tudományos Akadémia heti üléseinek jegyzőkönyvei 1848. március 20. és 1849. július 2. között	145
HURSÁN SZABOLCS Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban	196
FÜGGELÉK A gróf Teleki család könyvgyűjtő és könyvtáralapító tagjainak családfája	217
NÉVMUTATÓ	220

SALLAI ÁGNES – SZABÓ ÁDÁM

Vegyten az Akadémiai Könyvtár alapító állományában

Az elmúlt években végrehajtott állományrekonstrukció, amely során a lehetőségek szerinti legteljesebb képet sikerült kialakítani a Teleki-gyűjteményről, nem csupán egy könyvlista összeállítását célozta meg, hanem további kutatások számára is meg akarta nyitni az utat. Ezek közé tartozik például annak a lehetősége, hogy külön vizsgáljunk meg valamely tematikus szempont szerint kiválasztott állományrészt, felmérve, hogy a korban rendelkezésre álló külföldi és magyar szakirodalomból mely műveket szerezték be a Telekiek, mennyire számított ez értékesnek, korszerűnek vagy épp elavultnak az adott tudományterületen.

A vizsgálandó témakörök megállapításához egyrészt az állományról készült kéziratok listák szolgálhatnak útmutatóul, amelyek a meglévő könyvanyaghoz igazodva, illetve a könyvek fizikai elhelyezése szerint vették számba a gyűjteményt, másrészt az 1865-ös felállítás idején használt szakrend, amely az akkori tudományfelosztásnak megfelelően sorolta a kiadványokat egy vagy több diszciplínához. Önmagában azonban egyik sem nyújt teljes képet, mivel a kéziratok listákból az 1803–21 között beszerzett kötetek részben, az ennél későbbiek teljesen hiányoznak, a szakrendes állományban pedig a könyvek azonosítását lehetővé tévő Teleki-bélyegző használatának elmaradása és az idők során bekövetkezett selejtezések miatt keletkeztek hiányosságok.¹ Harmadik, az előző kettő hibáit kiküszöbölő lehetőség a tudománytörténeti szakirodalom segítségével kijelölni egy adott tudományágat, illetve azokat a szerzőket és műveket, amelyek ide tartoznak, aztán az így kapott listát összevetni a teljes, rekonstruált alapító állománnyal. Ez a módszer teljesebb képet ad, figyelni kell azonban rá, hogy elkerüljük az anakronizmust, túlságosan modern szempontokat alkalmazva egy százötven évvel korábbi helyzetre. Sokszor előfordul például, hogy az adott témához tartozó egyik mű más tudományszakhoz van sorolva, akár mert a korabeli felfogás szerint inkább oda

illett, akár mert valóban multidiszciplináris jellegű, és csak kényszerűségből tették be az egyikhez (ha pedig több példány állt belőle rendelkezésre, akkor mindkét szakban elhelyeztek egyet-egyet).

Jelen tanulmány célja a felvázolt kutatási lehetőségek reprezentálása egy konkrét állományrész, a kémiai tárgyú művek vizsgálata révén, amelyek legnagyobb része a „Vegyten” nevű szakba lett besorolva. A témaválasztást az indokolja, hogy a Teleki-könyvtár természettudományos könyveivel, így a kémiai művekkel is korábban már foglalkozott a kutatás, az eredmények azonban kiegészítésre szorulnak. Az 1960-as évek végén Somkuti Gabriella kétrészes tanulmányt adott közre, amely Széchényi Ferenc könyvtárának és a Teleki-állománynak a külföldi természettudományos könyveit vette számba és vetette össze egymással. Ez az elemzés azonban nem törekedhetett teljességre, ugyanis – mint arra maga a szerző is felhívta a figyelmet – a Teleki-könyvtár egészéről nem állt rendelkezésre semmilyen lista vagy egyéb segédlet, amelyből kiindulva a teljesség igényével lehetett volna vizsgálni az állományt.² A legteljesebbnek tekinthető könyvlistát, amit Somkuti is használt, az 1800-as évek elején állították össze, több mint húsz évvel a könyvtár felajánlása előtt, de ebben is csupán mintegy tizenkétezer kötet szerepel az 1826-ban említett harmincezerből. Somkuti elemzése továbbá csak a külföldi, tehát a Magyarországon kívül megjelent szakirodalomra terjed ki. F. Csanak Dóra 1976-ban a teljes alapító állomány kialakulásáról és tartalmáról írt egy – később bővített formában kiadott – tanulmányt,³ bár ez összefoglaló jellege miatt csak vázlatosan írja le a gyűjteményt. 1983-ban az idősebb Teleki József (1739–1822) írt monográfiájában részletesebben ismertette az Akadémiai Könyvtár alapjául szolgáló pesti bibliotéka állományát, kitérve annak természettudományos részére is, ez a munka azonban értelemszerűen csak a gyűjtemény akkori állapotát vette figyelembe.⁴ Vekერი László szintén 1976-ban írt az Akadémiai Könyvtár természettudományos állományának fejlődéséről, tanulmányának elején külön

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.4

1 Az állományra vonatkozó forrásokról lásd a *Teleki-gyűjtemény az Akadémián* című tanulmányban *Az állomány mai helyzete, a rekonstrukció fázisai* fejezetet.

2 SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–66*, szerk. BÉLLEY Pál, HARASZTHY Gyula, KERESZTURY Dezső, Budapest, 1967, 187–209, 408–428. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00006/pdf/187-209.pdf> és <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00007/pdf/408-428.pdf>

3 F. CSANAK Dóra, *A „G. Telekiek” alapítványa*, Magyar Tudomány 1976/9, 545–551. Lásd még *Üő., A Telekiek gyűjteménye = Örökségünk, élő múltunk*, szerk. FEKETE Géza, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2001, 11–23. <http://real-eod.mtak.hu/334/>

4 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 203–211. <http://mek.oszk.hu/05100/05107/05107.pdf>

foglalkozva a Teleki-könyvtárral, de részletes elemzésbe nem bocsátkozott.⁵ Az állományrekonstrukció után, a közelmúltban elkészült közlemények folytatták a Teleki-könyvtár természettudományos könyveinek bemutatását: a botanikai, zoológiai és földtudományi kiadványokról készültek tanulmányok az MTA Könyvtár gondozásában.⁶

Ebben a tanulmányban tehát a vegytan szakba sorolt könyveket ismertetjük. E területet már a földtudományi műveket bemutató tanulmány is érinti, amely részletesen foglalkozik a Teleki-állomány ásványtani, bányászati, kohászati témájú és fürdőket ismertető, gyógyvizeket leíró könyveivel, melyeket orvosok, botanikusok, illetve ásványtannal, bányászattal és kohászattal, foglalkozó szakemberek együttesen írtak, akik már megalapozott kémiai ismeretekkel rendelkeztek. A téma azért is külön figyelemre érdemes, mert a vegytan ebben az időben alakul önálló tudománnyá, ezért tudománytörténetileg érdekes kérdés, hogy az ide tartozó szakirodalomból mi volt megtalálható Magyarországon. Egy viszonylag kevés kötetet felölelő anyagésztről van szó, amelyet könnyű áttekinteni, így szemléletes példaként szolgálhat.

A Telekiek és a vegytan

A vegytan szakban található kiadványok csekély száma részben annak köszönhető, hogy ez a tudomány a könyvtárat összeállító három Teleki közül egyiket sem foglalkoztatta kiemelten, de az is szerepet játszott, hogy – mint már említettük – a kémia önálló tudományként viszonylag későn vált el a többi természettudománytól. Ennek megfelelően kémiai ismereteket tartalmazó szakirodalom található még a gyógyvizekkel, ásványvizekkel, orvostudománnyal, bányászattal, kohászattal stb. foglalkozó művekben is.

Általánosságban a természettudományi kérdések iránt leginkább az idősebb Teleki József érdeklődött: külföldi tanulmányútja alkalmával kiváló természettudósok (például a Bernoulli fivérek) előadásait hallgatta, akikkel hazatérte után

5 VEKERDI László, *A természettudományok és a matematika az Akadémiai Könyvtárban*, Magyar Tudomány 1976/9, 552–561.

6 SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei* = *Magyar Könyvszemle* (134) 2018/ 4, 381–410; *Uők, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ alapító állományának állattani témájú könyvei*, *Állattani Közlemények* (105) 2020/1-2, 3–28, megjelenés alatt. DOI: 10.20331/AllKoz.2020.105.1-2.3; *Uők, A Teleki család és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású földtudományi könyvei*, kézirat.

levelezést folytatott.⁷ Mindez megmutatkozott a könyvtárban is. Arányában több természettudományos mű található meg nála, mint a fia és unokája által bővített könyvállományban, és egy-egy tudomány szak anyagában különféle irányzatokat képviselő munkák is megtalálhatók, ezzel segítve a sokoldalú tájékozódást.⁸ Kifejezetten már a címében is a kémia tárgyára utaló könyve azonban csak egy volt, a kardiológiában úttörő munkát kifejtő Jean Baptiste de Sénacnak, XV. Lajos francia király udvari orvosának *Nouveau cours de chymie* című műve. Teleki László (1764–1821), bár nem hanyagolta el teljesen a természettudományokat sem, elsősorban más témák (nyelvújítás, államigazgatási kérdések) iránt érdeklődött, a 19. század első éveitől kezdve pedig egyre inkább egy magyarországi tudós társaság létrehozásának gondolata foglalkoztatta, és egy ehhez szükséges enciklopédikus könyvtár kialakítására törekedett. Az ifjabbik Teleki József (1790–1855) tanulóéveiben érdeklődött a földtan és a kémia iránt, de gyenge egészsége miatt már korán fel kellett hagynia a hegyvidéki kutatóutakat és vegyészeti kísérleteket érintő terveivel, így az e szakterületek iránti érdeklődése könyvgyűjtésén már nem látszik meg. A földrajz mindazonáltal nyomot hagyott tudományos munkásságán, ugyanis a *Hunyadiak kora Magyarországon* hatodik kötete foglalkozik az adott történelmi kor természeti, gazdasági, társadalmi viszonyainak földrajzi szempontjaival és bár csak a gróf halála után jelent meg, és így csak részben tekinthető az ő munkájának, hosszú évtizedekre kijelölte a történelmi földrajzi kutatások alapvető, meghatározó jegyét.⁹

A kémia mint az anyagok összetételével és a bennük lejátszódó folyamatokkal foglalkozó tudomány a 18. század végén újkeletű diszciplínának számított, bár a gyökerei egészen korai időkhöz visszavezethetők. Mai értelemben vett kémiai ismereteket igényelt például a tűzgyújtás ismerete, a sütés-főzés alkalmazása, a fermentálás (alkoholos italok készítése), a festékek előállítása (barlangrajzok), a fémek ismerete, megmunkálása (elemi állapotban található fémek, ezüst, arany, réz, higany), a fémek kinyerése kőzetekből (ércek ismerete, fémolvasztás, -ötvözés, vas, bronz), az agyagedények kiégetése, a kozmetikumok készítése, a kenőcsök, gyógyfőzetek előállítása (orvoslás) és a mumifikálás (testek tartósítása), hogy csak a legismertebbeket soroljuk.¹⁰

7 Daniel Bernoulli (1700–1782) svájci matematikus és fizikus, valamint Johann Bernoulli (1710–1790) svájci matematikus és jogász. Lásd pl. JELITAI József, *Bernoulli Dániel és János egykorú Teleki-útínaplók és levelek tükrében* = *Matematikai és Fizikai Lapok* 43, szerk. KÖNIG Dénes, POGÁNY Béla, Budapest, Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulat, 1936, 142–160.

8 F. CSANAK 1983, *i. m.*, 210.

9 IZSÁK Éva, *Történelmi földrajz = Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*, szerk. KARÁTSÓN Dávid, SZÁRAZ M. György, Budapest, Kertek 2000 Könyvkiadó, 2000, 451–453.

10 John HUDSON, *The History of Chemistry*, New York, Chapman & Hall, 1992, 1–16.

A kémia kialakulásában fontos szerep jutott az alkímiának, noha az etimológiai rokonság ellenére az utóbbi nem egyszerűen az örök ifjúság elixírjét, a vegyi úton, laboratóriumban előállítható ember, illetve emberszerű lény létrehozását és az aranycsinálás titkát „kutató” áltudomány volt, hanem a történelem folyamán mindenféle vallásos, filozófiai, okkultista eszmeiségek is kapcsolódtak hozzá. Az alkímia „anyagi aspektusa” mindazonáltal magában foglalt különféle elemekkel, vegyületekkel, ásványokkal stb. végzett kísérleteket, amelyek valós és fontos tudományos felfedezésekhez vezettek.¹¹

A 16. és a 17. században a kémia az orvostudományon belül mint segédtudomány létezett, ez az időszak a jatrokémia, az orvosi kémia időszaka. Az orvosok a gyógyítás érdekében gyógyhatású szereket keresve foglalkoztak botanikával és kémiával is. A kémia fejlesztői, tudósai főleg orvosok, esetleg gyógyszerészek voltak, s ez – egyre több kivétellel – tulajdonképpen egészen a 20. századig így volt.¹²

A 17. század orvos kutatói megalkották a savak, bázisok, sók fogalmát, foglalkoztak az oldás jelenségeivel, megpróbálták a kémiai affinitást megokolni, felfedezték, hogy nem minden levegő, ami légnemű, ezen anyagokat a mai napig gázoknak hívjuk. Az orvosi karokon tanító egyetemi oktatók tanították az új ismereteket és lassanként a kémiai tudás gyarapodása lehetővé tette önálló katedrák létrejöttét. Az első kémiatankönyv, melyet számos európai egyetemen még sokáig használtak, Nicolas Lémery *Cours de chimie* című műve (1. kép), melynek első kiadása 1675-ben jelent meg Párizsban, és amelyet 1756-ig még további harminc kiadás és fordítás követett.¹³ A Teleki-könyvtárban is megtalálható ez a nagyhatású mű, egy 1713-as párizsi kiadás francia nyelven.

A kémia történetében azután a 18. század hozott jelentős változást. Ekkorra már a tudósok, rendszerezve az addigi ismereteket, megalkották a flogisztonelméletet, amely a vegytan területén az első tudományos hipotézisnek tekinthető.¹⁴ Annak ellenére, hogy végkövetkeztetések nem voltak helytállóak, maga az újfajta

11 CATHY COBB, HAROLD GOLDWHITE, *Creations of Fire: Chemistry's Lively History from Alchemy to the Atomic Age*, Springer Science+Business Media, LLC, 1995, 89–106.

12 SZABADVÁRY FERENC, VAMOS ÉVA, *A nagyszombati–pesti egyetem orvostudományi kémiakönyvtára = Orvostörténeti közlemények 147–148*, szerk. VARGA BENEDEK, Budapest, Hungaria, 1994, 45–54, ott 46.

13 GAZDA ISTVÁN, *Egyetemes tudománytörténeti kronológia Thalészról Einsteinig*, Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2013, 93. A dokumentum online is hozzáférhető: <http://real.mtak.hu/33169/>

14 SOMKUTI 1967, i. m., 201. Az elméletről lásd még a 31. jegyzetet.

elméletalkotási metódus nagy lendületet adott a kémia fejlődésének. Az elméletet végleges formában a porosz király udvari orvosa, Georg Ernst Stahl (1659–1734) dolgozta ki, akinek több munkája is megtalálható a Telekiek gyűjteményében.

A század utolsó évtizedeiben és a 19. század elején aztán az ipari forradalom, a kapitalizálódó gazdaság erősen ösztönözte a kémiai kutatásokat.

A kémia korai története Magyarországon – magyar vonatkozású vegytani könyvek a Teleki-állományban

Magyarországon az első „vegyészek” a hamuzsír-főzők voltak. A hamuzsír az üveggyártás fontos kelléke volt, de a szappanfőzésnél is felhasználták. A 18. század közepéig a hamuzsír és a szódát azonos anyagnak gondolták, de a kutatások – Henri-Louis Duhamel du Monceau (1700–1782), Andreas Sigismund Marggraf (1709–1782) és Humphry Davy (1778–1829) munkái – kimutatták, hogy két különböző anyagról van szó. Torkos Justus János (1699–1770) Marggraféval azonos eredményre jutott: megállapította, hogy a szóda nem azonos a hamuzsírral, viszont a szappanfőzéshez a szóda, vagyis a szíksó alkalmasabb. Másik fontos vegyi mesterség a salétromtermelés volt; a salétrom gyógyszeralapanyagul és a lőporkészítéshez is használatos anyag. Magyarország nemesfém és színesfém bányászatát messze földön ismerték mind mennyiség, mind minőség tekintetében. A Magyar Királyság volt az egyetlen európai ország a középkorban, ahonnan a nyugatiak aranyat tudtak importálni. A fémekhez értő szakemberek közül kerültek ki a fémpróbázók, akiknek feladata volt az aranypénz minőségének ellenőrzése, az arany és az ezüst szétválasztása; tudásukat a rézbányászatnál és a rézfinomításnál is igényelték.¹⁵ A mai értelemben vett kémia iránti érdeklődésről azonban hazánkban csak a 18. századtól kezdve beszélhetünk. Európában, már az előző században megmutakoztak a vegytan mint önálló tudomány kialakulásának első jelei, de a három részre szakadt Magyarország komoly lemaradásokkal küzdött e téren; ezt az időszakot a kémia hazai történetét feldolgozó Szabadváry Ferenc például egyszerűen csak „elveszett évszázadnak” nevezi.¹⁶ A korszak pozitív eredménye viszont, hogy a katolikus és a protestáns egyház közötti versengés eredménye-

15 GAZDA ISTVÁN, *Magyar tudománytörténet*, Piliscsaba–Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008, 103–106.

16 SZABADVÁRY FERENC, *A magyar kémia művelődéstörténete*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 23–26; <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-kemia/index.html>, valamint <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-kemia/ch04.html>

ként kiformalódott az az iskolarendszer, amely a természettudományok művelése és kutatása területén később mind közép-, mind felsőfokon nagyon fontos lett. A jezsuiták által alapított gimnáziumok közül több a mai napig működik. A Pázmány Péter bíboros által 1635-ben kényszerűségből Nagyszombatban alapított egyetemet szintén a Jézus Társasága katolikus szerzetesrend tagjai irányították. A protestánsok által leginkább látogatott Debreceni Református Kollégiumban a 17. század elején mintegy ezer diák tanult, de egyetemi rangra hosszú és viszontagságos út után csak a 20. században emelkedett, azonban a képzés színvonala alapján már a 18. század második felében egy egyetemi szintű szellemi, tudományos műhelyről beszélhetünk.¹⁷

Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutista kormányzati rendszere hibái ellenére nagymértékben hozzájárult a gazdasági és társadalmi fellendüléshez Magyarországon is. Tisztában voltak vele, hogy az ipar és a mezőgazdaság felvirágoztatásához reformokra van szükség. Az uralkodónő megreformálta az oktatást – Ratio Educationis, 1777 – és az egészségügyet. Az oktatási reform egyik legnagyobb eredménye, hogy a nagyszombati egyetemet még a jezsuita rend feloszlata¹⁸ előtt, 1769-ben állami irányítás alá helyezve, orvosi karral egészítette ki. A kémiát eredményesen művelő hazai tudósok a következő közel száz évben diplomájuk szerint szinte mind orvosok vagy gyógyszerészek voltak, akik tanulmányaikat a Mária Terézia által 1777-ben Budára, majd onnan II. József által 1784-ben Pestre költöztetett nagyszombati egyetem orvosi karán végezték. Munkájukkal nagymértékben hozzájárultak Magyarország természeti kincseinek feltárásához is. Ebben Mária Terézia az egészségügy reformjára vonatkozó királyi határozata jelentett komoly előrelépést. Többek között elrendelte, hogy minden megye alkalmazzon egy *főfizikust*, azaz főorvost (a mai tisztifőorvos), akinek kötelessége volt az adott terület gyógyvizeinek felmérése, gyógyításra alkalmas növényi vagy ásványi anyagainak feltárása, leírása.¹⁹

17 A Debreceni Református Kollégium történetéről és jelentőségéről lásd pl. *A Debreceni Református Kollégium története*, főszerk. KOCSIS Elemér, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988; GYÓRI L. János: „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek... világoztató lámpása” – *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2008.

18 XIV. Kelemen 1773. július 21-én adta ki *Dominus ac Redemptor noster* című bulláját, amelyben elrendelte a Jézus Társaság általános feloszlata¹⁸.

19 SZABADVÁRY, 1998, *i. m.*, 28. A magyarországi fürdőkről és gyógyvizekről szóló könyvválománnyal részletesen bemutatja SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *A Teleki család és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású földtudományi könyvei* című, egyelőre kéziratban lévő tanulmány. A Teleki-könyvtár ehhez a témához tartozó művei a jelen tanulmány függelékében szerepelnek.

Az egyetem első kémia-botanika tanszékének vezetője a korábban Selmecebányán dolgozó Winterl Jakab József (1739–1809) lett (*2. kép*), aki nagy szerepet játszott a magyarországi kémia történetében. Harminckilenc évig állt a tanszék élén és ez idő alatt meg kellett szerveznie magát a tanszékot, oktatott (az elavultnak számító tankönyvek helyett engedéllyel a saját szövegeit), botanikus kerteket tervezett (megalapította a Fűvészkertet), létrehozott egy nagyon rövid életű orvosi-természettudományi tudós társaságot, kutatott (pl. foglalkozott gyógyvíz-analízissel). Jelentősége főleg oktatói tevékenységében, az első magyar kémikus nemzedék ki-nevelésében rejlik. Tanítványai közül Kováts Mihály orvosdoktor (1768–1851), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a nyelvújítás mozgalma²⁰hoz csatlakozva számtalan magyar orvosi, kémiai, botanikai szakkifejezést alkotott. (*3. kép*) Megírta azt a címében is már magyar nyelvű kémiakönyvet, amely lényegében egy idejé²¹ múlt német könyv fordítása, de ez nem von le érdeméből.²⁰ A könyv megtalálható volt a Teleki-könyvtárban. Szintén Winterl tanítványa volt az 1806-tól Erdély főorvosaként dolgozó Nyulas Ferenc (1758–1808), aki hasonlóképpen a magyar kémiai szaknyelv megalkotásában játszott úttörő szerepet, de vegyészeti kutatómunkát is végzett. (*4. kép*) A Teleki-gyűjteményben egy műve található meg, *Az Erdélyi ország orvosi vízének bontásáról közönségesen* című háromkötetes munkája, amely az első magyar nyelvű, jelentős analitikai kémiai tárgyú mű. Ebben a Radna-vidéki vasas borvizek elemző leírását és kémiai vizsgálatait foglalta össze.²¹ A kémia történetével és fokozatos önállósodásával kapcsolatban korábban leírtakat jól példázza, hogy Nyulas könyvét a Teleki-könyvtárban nem a vegytanhoz, hanem az orvostudomány szakhoz sorolták. Winterl tanítványa volt továbbá Kitaibel Pál (1757–1817) is, a korszak talán legjelentősebb kémikusa, a tellúr nevű kémiai elem egyik (!) felfedezője,²² aki emberfeletti nehézségeket vállalva hatalmas utazásokat tett az ország különböző vidékein, összegyűjtötte és leírta növényeit, kőzeteit, megvizsgálta ásványvizeit. A Teleki-gyűjteményben megtalálható egy botanikai műve, ami mutatja, hogy a család tagjai ismerték a munkásságát; vegytani írást mindazonáltal nem is nagyon tudtak volna beszerezni tőle, mivel keveset

20 *Chemia vagy természettitka, Gren Fridrik Albert Korlát doctor szerint magyarul legelőször írta Kováts Mihály orvos I–II.* Buda, Landerer, 1807. Vö. SZABADVÁRY 1998, *i. m.*, 97–98.

21 GAZDA István, *A korai magyar nyelvű nyomtatott reáltudományi és műszaki könyveink, 16–19. század* Budapest, OSZK–MTA, 2005, 54. Letölthető: <http://real.mtak.hu/17805/> (2019-08-28)

22 LONGA Péterné, *A háromszor felfedezett tellúr avagy geológusok a Varázsvölgyben*, Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 111(2006), 4, 154–161, ott 158. <https://www.sztnh.gov.hu/kiadv/ipsz/200608-pdf/09-technika-longa.pdf>

publikált, munkáinak jó része sokáig kéziratban maradt.²³ A vegytan szakban a korábban már említett Torkos Justus János művei mellett, magyar szerző tollából még Greissing József (1798–1890) fürdőkről szóló írását²⁴ és további két munkát találunk, mindkettő magyarországi sókkal foglalkozó orvosdoktori disszertáció. Az egyik a Komárom vármegyei Pázmándi Gáboré (18. század), címe *Dissertatio inauguralis physico-chymica, sistens ideam natri Hungariae veterum nitro analogi, 1770*; a másik Brigelius János Ádámé (18. század), aki később Fejér vármegye főorvosa lett, művének címe *Dissertatio inaug. historico-chemico-medica sistens tentamen de veterum alosanthos, Chaldeorum borith, Hebraeorum neter. Arabum beorek, Graecorum nitro, Hispaniorum soda, tamquam analogis Hungarorum széksó seu natri Pannonici, 1777*.

Külföldi származású, volt, de Magyarországon írta művét Andreas Etienne, vagyis Etienne András (1751–1797),²⁵ akinek fémekkel és azok kémiájával foglalkozó könyve, az *Elementa chymiae metallurgicae* Lavoisier munkásságát követi. (5. kép) A munka a magyarországi kémia történetében igen jelentős, mivel ez az első e területen megjelent kémiai tankönyv, amelyik azért is igen érdekes, mert önálló munka, nem pedig fordítás-átdolgozás, mint néhány későbbi mű.

Magyarországon nemzetközileg elismert eredményeket is felmutató tudományos kémiai kutatást először a selmecbányai Bányászati Akadémián végeztek, ahol kiváló oktatási központ is működött. Mária Terézia 1763-ban kezdte szervezni az Akadémiát, először a kémia-metallurgia tanszéket hozták létre, majd 1770-től további hat tanszéket. Az intézmény első kémia professzora Nikolaus Joseph von Jacquin (1727–1817) holland származású orvos, botanikus, „Ausztia Linnéje” volt, aki Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc (I. Ferenc német-római császár) megbízásából 1755–1759 között expedíciót vezetett Nyugat-Indiába. A professzor 1763-tól öt éven keresztül kémiát és ásványtant tanított Selmecen. A Teleki-gyűjteményben több szakban is megtalálhatók könyvei, a vegytan szakban a *Chymische Untersuchung* (1771) és az *Anfangsgründe der medicinisch-practischen Chymie* (1783) című művek. Selmeci működése után Bécsben még évtizedekig

23 BAKOS Miklós et al., *A magyar vegyészet arcképcsarnoka III*, Várpalota, Magyar Vegyészet Múzeum, 1992, 74–75.

24 Joseph von GREISSING, Joseph MILLER, Peter SCHNELL, *Analyse der Ferdinands- und Franzens-Quelle in Zaizon*, Kronstadt, Gött, 1842.

25 Róla lásd pl. SZŐKEFALVI NAGY Zoltán, *Az egykori kolozsvári „Kémiai-Metallurgiai Iskola” = Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat, 6. kötet)*, szerk. BENCE Sándor, Eger, Hungaria, 1968, 295–325, ott 305–309.

botanikát tanított az egyetemen. Ezen időszak alatt nemcsak Ausztia, hanem a vele szomszédos magyarországi területek növényvilágát is kutatta.²⁶

A vegytan külföldi képviselői a Teleki-könyvtárban²⁷

A magyarországi helyzet áttekintése után szóljunk pár szót a Habsburg Birodalomtól távolabb eső országokban munkálkodó tudósok Teleki-könyvtárban található műveiről.

A párizsi egyetem tanárának, Pierre-Joseph Macquernek (1718–1784) két műve található meg a gyűjteményben. Az egyik az *Eléments de chymie théorique (Az elméleti kémia elemei)* című forrásmunka német fordítása,²⁸ amely az *Eléments de chymie pratique*-kel (*A gyakorlati kémia elemei*) hosszú éveken át vezető szerepet játszott a kémiai ismeretek megszerzésében; az eredeti művek 1751-ben jelentek meg Párizsban.²⁹ A másik az első kémiai szótár (lexikon), mely modern felfogásban foglalta össze a korabeli ismereteket.³⁰ Korábban már említettük Antoine Lavoisier (1743–1794) nevét, akinek működése mind elméleti, mind gyakorlati téren forradalmasította a vegyészetet; ő dönti meg véglegesen a flogisztonelemlételet.³¹ Ezzel kapcsolatban egy németre fordított munkája található meg a gyűjteményben.³² Szintén ezt a témát taglalja az angol Joseph Priestley-nek (1733–1804), az oxigén felfedezőjének egyik németre fordított hatkötetes munkája, eredeti címén

26 SALLAI, SZABÓ 2018, i. m., 395.

27 A fejezetben csak a tudománytörténetileg jelentős szerzőket, illetve műveket említjük meg név szerint; a teljes könyvlistát a függelék tartalmazza.

28 *Anfangsgründe der theoretischen Chymie*, Lipcse, Junius, 1768.

29 SOMKUTI 1967, i. m., 202.

30 *Dictionnaire de chymie*, Párizs, Didot, 1778. Lásd még GAZDA 2013, i. m., 137; SOMKUTI 1967, i. m., 202.

31 A „flogiszton” nevű anyag feltételezésével a 17. században az égés folyamatát próbálták magyarázni; az elmélet a kémia fejlődésének egyik mérföldköve. A szó eredete a görög „égő” szóból ered (ami rokon a latin flamma, láng szóval). A Georg Ernst Stahl (1659–1734) által kidolgozott elmélet szerint minden éghető anyagban flogiszton található, ami az égést okozza. Az anyagok égésekor azokból eltávozik a flogiszton, és minél többet tartalmaznak ebből, annál hevesebben égnék. Azt a tényt, hogy az égéskor az anyagok tömege növekszik azzal magyarázták, hogy a flogiszton tömege negatív, azt a gravitáció „taszítja”. Az elmélet jelentősége az volt, hogy szakított a misztifikáló és alkímista felfogással, és a folyamatot megpróbálta tudományos alapokra helyezni, és így lehetővé tette az elmélet pontosítását, vagy akár – mint ez esetben is történt – cáfolatát.

32 *System der antiphlogistischen Chemie*, ford. Sigmund Friedrich HERBSTÄDT, Berlin–Stettin, Nicolai, 1792.

*Experiments and observations on different kinds of air (Kísérletek és megfigyelések a levegő különböző fajtaíró),*³³ amely tulajdonképpen a szerző a megfigyeléseit tartalmazza.³⁴ A sorozatból három kötet található meg a Teleki-könyvtárban.

Lorenz Friedrich Crell (1744–1816), a Helmstedtben és Göttingenben orvostudományt és kémiát oktató német orvos munkái szép számmal megtalálhatók az alapító állományban.³⁵ Ő hívta életre az első kémiai szakfolyóiratot, amely korabeli magyarországi szerzők közleményeit is megjelentette.

Magas színvonalú tankönyveket, illetve kézikönyveket találunk az orvos, gyógyszerész és kémikus Jacob Reinhold Spielmann-tól (1722–1783), a strassburgi egyetem tanárától, valamint a göttingeni egyetem orvosprofesszorától, Rudolf August Vogeltől (1724–1774) is.³⁶

A már említett Georg Ernst Stahl (*6. kép*) és a hallei orvosprofesszor, Friedrich Hoffmann (1660–1742) munkásságában erősen összefonódik az orvostudomány és a kémia. Stahl és Hoffmann diáktársak voltak, és később Halléban az akkor újonnan alapított egyetemen együtt is tanítottak. Stahl hallei professzorsága idején, 1714-ben jegyzett be ifjú Pápai Páriz Ferenc peregrinációs naplójába.³⁷

Ifjú Pápai Páriz édesapjával együtt Erdélyben orvosdoktor volt. Mindketten élvezték a nagyhatalmú Teleki család tagjainak pártfogását: az idősebbik, az első magyar nyelvű orvosi könyv szerzője a Teleki család felemelkedését megalapozó Teleki Mihály közbenjárására lett Apafi Mihály fejedelem feleségének udvari or-

33 *Versuche und Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft*, Bécs–Lipce, Gräffer, 1778–80.

34 GAZDA 2013, *i. m.*, 142; SOMKUTI 1967, *i. m.*, 203.

35 *Chemisches Journal*, Lemgo, Weyersche Buchhandlung, 1778–80; *Chemisches Archiv*, Lipce, Weygand, 1783; *Neues chemisches Archiv*, Lipce, Müller, 1784–91; *Chemische Annalen*, Helmstedt–Lipce, Buchhandlung der Gelehrten – Meyersche, 1784–91; *Beiträge zu den chemischen Annalen*, Helmstedt–Lipce, 1786–91; *Chemische Versuche und Beobachtungen (Chemische Annalen II)*, 1793.

36 Jacob Reinhold SPIELMANN, *Institutiones chemiae*, Strasbourg, Bauer, 1766; Rudolf Augustin VOGEL: *Institutiones chemiae*, Frankfurt–Lipce, 1762; Rudolf Augustin VOGEL: *Practisches Mineralsystem*, Lipce, Typis Joh. Drimbornii, 1762.

37 ROZSONDAI Marianne, SAJÓ Tamás, ROZSONDAI Béla, LÁNG Klára, *Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2004. <http://ppf.mtak.hu/>, <http://ppf.mtak.hu/hu/039a.htm> (2019-08-28)

vosa, az ifjabbikat pedig elsősorban Teleki Sándor, Teleki Mihály fia, a marosvásárhelyi Teleki Tékát alapító Sámuel édesapja és a pesti könyvtár összegyűjtését megkezdő József nagyapja támogatta.

A 17. században élt Johann Kunckel (1630–1703) egyik írása³⁸ is megtalálható az Akadémiai Könyvtár alapító állományában; a szerző gyógyszerészként, majd vándorló tudósként ismeretes, alkímista vonásai ellenére értékes vegytani megállapításokat is közöl munkájában. Több irányú érdeklődését és tehetségét bizonyítja, hogy 1677-ben leírja az ammónia egyik vizes oldatát, a század hetvenes éveiben pedig feltalálja a mesterséges rubint, ami a színezett üveg egyik fajtája.³⁹

Gyógyszerészeti vonatkozású Caspar Neumann-nak (1683–1737) a berlini orvosi–sebészeti Collegium kémia tanárának, a porosz patikák főfelügyelőjének 1740-ben megjelent könyve.⁴⁰ Német fordításban, *Erläuterte Experimental-Chimie* címmel (1775–76) szerezték be a Telekiek Antoine Baumé (1728–1804) munkáját. A kiváló francia vegyésznek és gyógyszerésznek mind a fizika, mind pedig a kémia területén ismert volt a neve: ő találta fel a skálával rendelkező hidrométert (sűrűségmérőt), a róla elnevezett Baumé-skála pedig folyadékok fajsúlyának meghatározására használatos.⁴¹ Az alkalmazott kémia terén számos technológiai eljárást dolgozott ki a salétrom tisztítására, a selyem fehéritésére és ammóniumsók előállítására.

Összegzés

Az Akadémiai Könyvtár alapító állományában a teljes mennyiséghez képest a kémia tárgykörébe sorolható könyvek csak kis számban fordultak elő; a harmincezres bibliotékában mindössze 95 mű és 154 kötet, ebből a vegytan szakban 39 mű, 84 kötet. Ki kell azonban hangsúlyoznunk (és ez vonatkozik az eddig feldolgozott minden szakra), hogy a viszonylag kis számú természettudományos könyvgyűjtemény jeles szerzők nagy hatású műveit tartalmazta, biztosítva az elsődleges forrásanyagot a legújabb eredmények ismertetéséhez a kutatók számára.

38 *Vollständiges laboratorium chymicum*, Berlin, Rüdiger, 1767.

39 SOMKUTI 1967, *i. m.*, 203; GAZDA 2013, *i. m.*, 94–95.

40 *Praelectiones chemicae*, Berlin, Rüdiger, 1740.

41 GAZDA 2013, *i. m.*, 139–143.

Függelék

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ alapító állományának kémia témájú könyvei (vegytan, ásványtan, bányászat, kohászat; fürdők, gyógyvizek)

A művek szakrendi besorolását (Sz. b.) mutató rövidítések:

Á: Ásvány- és földtan

G: Gazdaság

MF: Magyar földrajz

Mi: Miscellanea;

O: Orvostudomány

T: Természettan

V: Vegytan

– : a mai állományban nem található vagy nincs szakrendbe sorolva

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
1.	<i>Auserlesene medizinische Bibliothek</i> , Bécs, 1809	V
2.	<i>Medicinisch-chymisch- und alchemistisches Oraculum darinnen man nicht nur alle Zeichen und Abkürzungen, welche so wohl in den Recepten und Büchern der Aerzte und Apotheker, als auch in den Schriften der Chemisten und Alchemisten vorkommen, findet sondern dem auch ein sehr rares chymisches Manuscript eines gewissen Reichs *** beygefüget.</i> Ulm, Auf Kosten der Stettinischen Handlung, 1783	O
3. ADÁMI, Paulus	<i>Hydrographia Comitatus Trencsiniensis</i> , Bécs, Schulz, 1766	MF
4. ADÁMI, Paulus	<i>Specimen Hydrographiae Hungaricae sistens aquas communes, thermas et acidulas Comitatus Trencsiniensis, physice, chemice et medice examinatas</i> , Bécs, Schulz, 1780	MF
5. ADELUNG, Johann Christoph	<i>Mineralogische Belustigungen, zum Behuf der Chymie und Naturgeschichte des Mineralreichs</i> , Lipcse, Heineck–Faber, 1768–71, 6 kötet	Á

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
6. BAUMÉ, Antoine	<i>Erläuterte Experimental-Chimie</i> (ford. Johann Carl Gehler), Lipcse, Fritsch, 1775–76, 3 kötet	V
7. BENKŐ Ferenc	<i>Magyar minerologia, az az a' kövek' s értzek tudománya</i> , Kolozsvár, Református Kollégium, 1786	Á
8. BENKŐ Sámuel	<i>Topographia Oppidi Miskoltz historico-medica</i> , Kassa, Landerer, 1782	MF
9. BORN, Ignaz	<i>Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn an den Herausgeber derselben, Johann Jacob Ferber geschrieben</i> , Frankfurt–Lipcse, 1774	Á
10. BORN, Ignaz	<i>Méthode d'extraire les métaux parfaits des minéraux et autres substances métalliques par le mercure</i> , Bécs, 1788	Á
11. BRENDÉL, Zacharias	<i>Chymia in artis formam redacta.</i> Jéna, Typis Blasii Lobenstein, sumtibus Johannis Reiffenbergeri, 1641	–
12. BRIGELIUS János Ádám	<i>Dissertatio inaug. historico-chemico-medica sistens tentamen de veterum alosanthos, Chaldeorum borith, Hebraeorum neter. Arabum beorek, Graecorum nitro, Hispaniorum soda, tamquam analogis Hungarorum széksó seu natri Pannonici</i> , Bécs, Gerold, 1777	V
13. CRANTZ, Heinrich Johann Nepomuk	<i>Analysis thermarum Herculanarum</i> , Bécs, Kurzböck, 1773	O
14. CRANTZ, Heinrich Johann von	<i>Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie</i> , Bécs, 1777	O
15. CRELL, Lorenz	<i>Chemisches Journal</i> , Lemgo, Weyersche Buschhandlung, 1778–80, 3 kötet	V
16. CRELL, Lorenz	<i>Chemisches Archiv</i> , Lipcse, Weygand, 1783, 2 kötet	V

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
17. CRELL, Lorenz	<i>Neues chemisches Archiv</i> , Lipsce, Müller, 1784–91, 8 kötet	V
18. CRELL, Lorenz	<i>Chemische Annalen</i> , Helmstadt–Lipcse, Buchhandlung der Gelehrten–Meyersche, 1784–91, 16 kötet	V
19. CRELL, Lorenz	<i>Beyträge zu den chemischen Annalen</i> , Helmstadt–Lipcse, 1786–91, 5 kötet	V
20. CRELL, Lorenz	<i>Chemische Versuche und Beobachtungen (Chemische Annalen II)</i> , 1793	V
21. CROLL, Oswald	<i>Oswaldi Crollii Basilica Chymica</i> , Lipsiae, Impensis Godofredi Grossii Bibliopolae, 1634	V
22. DOMBY Sámuel	<i>Relatio de mineralibus in clyti comitatus Borsodiensis aquis</i> , Bécs, Bader, 1766	–
23. ETIENNE András	<i>Elementa chymiae metallurgicae</i> , Kolozsvár, 1794	V
24. FEJÉR Antal	<i>A füredi savanyú viznek hasznáról ki adott versek, mellyeket F. A. a füredi savanyú viz forrásánál maga, és mássoknak mulatságára multt 1777. esztendőben Sz. Jakab havában irtt, s. l., s. n., 1778</i>	–
25. FICHTEL, Johann Ehrenreich von	<i>Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen</i> , Nürnberg, In Verlag der Raspischen Buchhandlung, 1780	–
26. FICHTEL, Johann Ehrenreich von	<i>Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen</i> , Bécs, Kurzbeck, 1791	MF
27. FISCHER, Daniel	<i>De terra medicinali Tokayensi, a chemicis quibusdam pro solari habita, tractatus medico-physicus</i> , Wrocław, Hubert, 1732	O
28. FOURCROY, Antoine-François	<i>Éléments d'histoire naturelle et de chimie</i> , Párizs, Cuchet, 1791, 5 kötet	T

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
29. Fr. Basilius Valentinus	<i>Chymische Schriften aus einigen alten MSten aufs fleissigste verbessert, mit vielen Tractaten, auch etlichen Figuren vermehret, und nebst einem vollständigen Register in drey Theile verfasst: samt einer neuen Vorrede, von Beurtheilung der Alchymistischen Schriften und dem Leben des Basilius</i> , Lipsce, Krauss, 1769	V
30. FRIDVALSZKY János	<i>Minerologia magni principatus Transsylvaniae</i> , Kolozsvár, Typis Academicis Societatis Iesu, 1767	Á
31. GARAYE, Claude Toussaint Marot de la	<i>Chymia hydraulica</i> , Frankfurt–Lipcse, Fleischer, 1755.	V
32. GHERLI, Fulvio	<i>Il Proteo metallico</i> , Velence, Corona, 1721	V
33. GIRTANNER, Christoph	<i>Anfangsgründe der antiphlogistischen Chemie</i> , Berlin, Unger, 1801	V
34. GMELIN, Johann Friedrich	<i>Geschichte der Chemie (Geschichte der Naturwissenschaften II)</i> , Göttingen, Rosenbusch, 1797–98, 2 kötet	V
35. GÖTLING, Johann Friedrich August	<i>Handbuch der theoretischen und praktischen Chemie</i> , Jena, Akademische Buchhandlung, 1798–1800, 3 kötet	V
36. GREISSING, Joseph von, MILLER, Joseph, SCHNELL, Peter	<i>Analyse der Ferdinands- und Franzens-Quelle in Zaizon</i> , Kronstadt, Gött, 1842	V
37. GRÜNDEL, Johann Benedict	<i>Roitschocrene seu scrutinium physico-medico-chymicum</i> , Bécs, Voigt, 1685	O
38. HAGEN, Carl Gottfried	<i>Grundriß der Experimentalchemie</i> , Königsberg–Lipcse, Hartung, 1786	V
39. HARTMANN, Johann	<i>Praxis Chymiatrica</i> , Genf, Chouet & Soc., 1682	O
40. HOFFMANN, Friedrich	<i>Observationum physico-chemicarum selectiorum libri III</i> , Halle, 1722	V

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
41. JACQUIN, Nicolas Joseph Edlen von	<i>Chymische Untersuchung</i> , Lipcse, 1771	V
42. JACQUIN, Nicolaus Joseph Edlen von	<i>Anfangsgründe der medicinisch-praktischen Chymie</i> , Bécs, Wappler, 1783–85, 4 kötet	V
43. JORDAN Tamás	<i>Succincta narratio de origine et usu thermarum Teplicensium</i> , Olmütz, Hirnle, 1752	MF
44. JUGEL, Johann Gottfried	<i>Mineralischer Hauptschlüssel</i> , Zittau–Lipcse, Johann Jacob Schöps, 1753	G
45. KLEIN Mihály	<i>Sammlung der merkwürdigsten Naturseltenheiten des Königreiches Ungarn</i> , Pozsony–Lipcse, Anton Löwe, 1778	MF
46. KÖLESÉRI Sámuel	<i>Auraria Romano-Dacica</i> , Nagyszeben, Typis Publicis, 1717	–
47. KÖLESÉRI Sámuel	<i>Auraria Romano-Dacica</i> , Pozsony–Kassa, Landerer, 1780	–
48. KOVÁTS Mihály	<i>Chémia vagy természettitka</i> , Buda, Landerer, 1807	V
49. KUNKEL VON LÖWENSTERN, Johann	<i>Vollständiges laboratorium chymicum</i> , Berlin, Rüdiger, 1767	V
50. LA LANGUE János	<i>A' magyarországi orvos vizekről, és a betegségekben azokkal való élésnek szabott módjairól. A szegényeknek kedvéért</i> , Nagykaroly, Károlyi, 1783	O
51. LAVOISIER, Antoine Laurent	<i>System der antiphlogistischen Chemie</i> (ford. Sigmund Friedrich HERMBSTÄDT), Berlin–Stettin, Nicolai, 1792	V
52. LE GIVRE, Pierre (Petrus Givrius)	<i>Arcanum acidularum novissime proditum principiorum chymicorum disquisitionis auxilio, in quo communis opinio de aquarum mineralium aciditate convellitur</i> , Amstelodami, Apud Janssonio–Waesbergios, 1682	O
53. LÉMERY, Nicolas	<i>Cours de chymie</i> , Párizs, Delespine, 1713	V

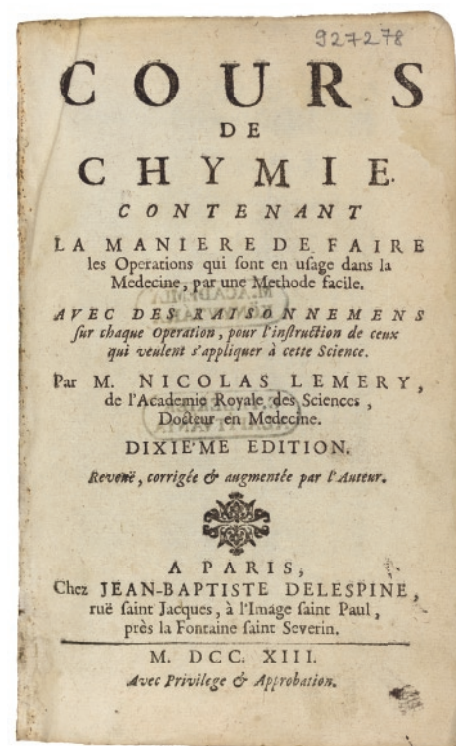
A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
54. LINNÉ, Carl von	<i>Vollständiges Natursystem des Mineralreichs</i> , ford. Johann Friederich GMELIN, Nürnberg, Gabriel Nicolaus Raspe, 1777–79	Á
55. LISCHOVINY János	<i>Scrutinium physico-medicum, quo aquarum Stubnensium medicatarum in Inclyto Comitatu Thurotziensi scaturientium ... sufficiens varii caloris ratio, elementa, utilitas, et modus utendi genuine expenduntur</i> , Nagyszombat, Typis Academicis Societatis Jesu, 1748	O
56. LUGOSI FODOR András	<i>Méhádia vagy a Hercules fürdő</i> , Kolozsvár, Tilsch, 1844	MF
57. MACQUER, Pierre Joseph	<i>Anfangsgründe der theoretischen Chemye</i> , Lipcse, Junius, 1768. 2 kötet	V
58. MACQUER, Pierre-Joseph	<i>Dictionnaire de chymie</i> , Párizs, Didot, 1778, 4 kötet	V
59. MAYER, Heinrich	<i>Examen thermographicum mineralis balnei aurei Rudnokiensis, vulgo Gold-Baad ... de Balnei hujus origine, situ, natura, ingredientium mineralium virtutibus, et usu tam in-quam externo, per fundamenta, et experimenta Physico-Spagyrica</i> , Kassa, Typis Academicis Societatis Jesu, 1762.	Mi
60. MONTALBANO, Marco della Fratta et	<i>Dell'acque minerali, de Regn D'Ungheria</i> , Velence, Albrizzi, 1687	O
61. MORLEY, Christopher Love, MUYCKENS, Theodorus	<i>Collectanea Chymica Leydensia</i> , Antwerpen, Verdussen, 1702	V
62. MYNSICHT, Adrian von	<i>Thesaurus et armamentarium medico-chymicum ... Cui in fine adiunctum est testamentum Hadrianeum de aureo philosophorum lapide</i> . Lugduni, Joannes Antonius Hugvetan, 1645	O
63. NEUMANN, Caspar	<i>Praelectiones chemicae</i> , Berlin, Rüdiger, 1740	V

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
64. NYULAS Ferenc	<i>Az erdélyországi orvos vizeknek bontásáról közönségesen</i> , Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800, 3 kötet	O
65. ÖSTERREICHER MANES József	<i>Analyses aquarum Budensium</i> , Óbuda–Bécs, 1781	MF
66. PASCHALIS Caryophyllus [= Pasquale Garofalo]	<i>De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis Paschalis Caryophili jurisconsulti dissertatio epistolaris</i> , Bécs, Ghelen, 1737	–
67. PÁZMÁNDI Gábor	<i>Dissertatio inauguralis physico-chymica</i> , Bécs, Kaliwoda, 1770	V
68. PETROVITS Máté	<i>Eigenschaften des Füreder Mineralwassers in Ungarn und Krankheiten, in welchen dieses heilsam ist</i> , Pest, Gedruckt mit königlichen ungarischen Universitätsschriften, 1814	O
69. PÖRNER, Carl Wilhelm	<i>Allgemeine Begriffe der Chymie</i> , Lipcse, Weidmann, 1768–69, 3 kötet	V
70. PÖRNER, Carl Wilhelm	<i>Chymische Versuche und Bemerkungen zum Nutzen der Färbekunst</i> , Lipcse, Weidmann, 1772–73. 3 kötet	G
71. PREYSER, Joannes Wolffgangus	<i>Oeconomia corporis animalis explicans actiones et usus partium corporis humani per principia peripatetico-mechanica, experimentis practicis, anatomicis, et chymicis roborata, opusvulum</i> , Viennae Austriae, Typis & impensis Leopoldi Voigt, 1701	O
72. PRIESTLEY, Joseph	<i>Versuche und Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft</i> , Bécs–Lipcse, Gräffer, 1778–80, 3 kötet	V
73. SCHMITTH Miklós	<i>Metallurgicon sive de cultura fodinarum auri et argenti</i> , Nagyszombat, Typ. Acad., 1748	–
74. SCOPOLI, Giovanni Antonio	<i>Crystallographia Hungarica</i> , Prága, Gerle, 1776	Á

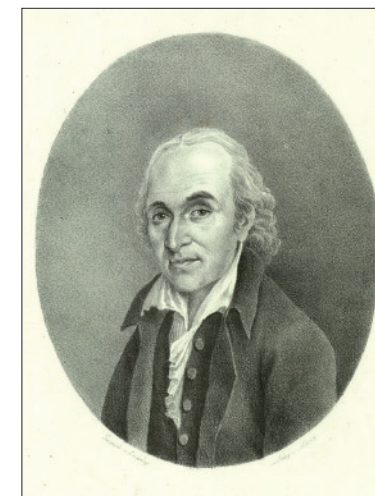
A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
75. SÉNAC, Jean Baptiste de	<i>Nouveau cours de chymie</i> , Párizs, Vincent, 1737, 2 kötet	V
76. SENDIVOGIUS, Michael (Sędziwój Michał)	<i>Novum lumen chymicum. E natura fonte et manuali experientia depromptum</i> , Genf, 1653	–
77. SPIELMANN, Jacob Reinbold	<i>Institutiones chemiae</i> , Strasbourg, Bauer, 1766	V
78. STAHL, Georg Ernst	<i>Gründliche und Rüssliche Schriften von der Natur, Erzeugung, Bereitung, und Nußbarkeit des Salpeters</i> , Frankfurt–Lipcse, Montag, 1734	V
79. STAHL, Georg Ernst	<i>Opusculum chymico-physico-medicum</i> , Halle, 1740	V
80. Stocker Lőrinc	<i>Thermographia Budensis</i> , Augsburg–Graz, Veith, 1721	MF
81. STÜTZ, Andreas	<i>Physikalisch-Mineralogische Beschreibung des Gold- und Silber- Bergwerkes zu Szekerembe bey Nagyag in Siebenbürgen, nebst einer Zugabe über einige problematische Mineralien Siebenbürgens</i> , Bécs, Christian Friedrich Wappler und Beck, 1803	Á
82. TÖRKOS JUSTUS János	<i>Schediasma de Thermis Pöstheniensibus</i> , Pozsony, Royer, 1745	O
83. TÖRKOS JUSTUS János	<i>Thermae Almasienses</i> , Pozsony, Royer, 1746	MF
84. TÖRKOS JUSTUS János	<i>Sal minerale alcalicum nativum Panonicum et ex eodem parata remedia liquor polychrestus alcalicus et sal polychrestum alcalicum muncupata desiderio et voluntati multorum satisfactorum candido calamo explicat</i> , Pozsony, Landerer, 1763	O
85. TÖRKOS JUSTUS János	<i>Bericht von der königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wässern und Luft</i> , Pozsony, Landerer, 1764	MF

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
86. TORKOS JUSTUS János	<i>Bericht von dem natürlichen ungarischen alkalischen Mineralsalz</i> , Pozsony, Landerer, 1766	V
87. VOGEL, Rudolf Augustin	<i>Institutiones chemiae</i> , Frankfurt–Lipcse, 1762	V
88. VOGEL, Rudolf Augustin	<i>Practisches Mineralsystem</i> , Lipcse, Typis Joh. Drimbornii, 1762	Á
89. WAGNER, Lucas	<i>Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis Magni Principatus Transylvaniae</i> , Bécs, Kurzböck, 1773	O
90. WALLERIUS, Johann Gottschalk	<i>Mineralogie, oder Mineralreich</i> , übers. Denso, Johann Daniel, Berlin, Christof Gottlieb Nicolai, 1750	Á
91. WERNER, Abraham	<i>Werner Ábrahám úrnak, a' köveknek és értzeknek külső megismeretéről írott szép, és igen hasznos könyvetskéje: melyet, hazájának, és a' tanuló ifjuságnak, lehető hasznára magyarra fordított és a' két magyar hazabéli, 's más idegen kö 's értz nemekkel is, a' példákban megbövitett Benkő Ferentz Göttingába, 1782. esztendőbe</i> , Kolozsvár, Református Kollégium, 1784	Á
92. WETSCH, Ignatz Joseph	<i>Dissertatio inauguralis medica sistens examen chemico-medicum aquae acidulae Tarcsensis vulgo Pinkenfeldensis dictae</i> , Bécs, Schulz, 1763	O
93. WIPACHER, David	<i>De thermis Ribariensibus in Hungaria</i> , Lipcse, Langenheim, 1768	MF
94. WOITA Antal	<i>Examen physico-medicum thermarum Sclenensium, Schemnicium inter et Cremnicium, civitates inferioris Hungariae, caesareo-regio-montanas, sitarum in quo earum essentia cum accidentibus, physice et chymice discutitur, usque medicus, atque abusus proponitur</i> , Bécs, Kaliwoda, 1753	O

A mű szerzője	A mű címe	Sz. b.
95. ZAY Sámuel	<i>Magyar mineralógia, avagy az ásványokról való tudomány, mely a Természet első Világának eddig esméretes minden-féle Szüleményeit Magyar Nyelven terjeszti előnkbe</i> , Komárom, Wéber, 1791	Á

1. kép Nicolas Lémery: Cours de chymie. Párizs, 1713 (MTA KIK Vegytan O. 134)

2. kép Winterl Jakab József (1739–1809), orvos, kémikus, botanikus, a pesti Fűvészkert megalapítója

3. kép Kovács Mihály: Chémia vagy természettitka. Buda, 1807 (MTA KIK Vegytan O. 92)

4. kép Nyulas Ferenc: Az erdélyországi orvos vizeknek bontásáról közönségesen. Kolosvár, 1800 (MTA KIK Orvt. O. 274)

5. kép Antoine Laurent Lavoisier. Delaistre rézmetszete Boilly ábrázolása nyomán. (Blocker History of Medicine Collections, Moody Medical Library, University of Texas Medical Branch, Galveston, Texas)

6. kép Georg Ernst Stahl (1659–1743), német vegyész és orvos, a hallei egyetem tanára, a flogiszton-elmélet megalkotója

MÁZI BÉLA

„...egy kis revolutio az Academiában is...”¹

A Magyar Tudományos Akadémia heti üléseinek jegyzőkönyvei 1848. március 20. és 1849. július 2. között

A március 15-ét követő napokban Pest-Buda lelkesen ünnepelte a szabadságot. A főbb utcák ablakait fellobogózták, a csúnya, esős március 15-ét derűs, tavaszias idő váltotta. „A jövő bíborpiros hajnalszínben ragyogott előttünk” – írta a márciusi forradalom egyik krónikása.² Még a hirtelen politikai változások iránt szkeptikus Széchenyi István is az események hatása alá került. „Én teli vagyok a legszebb reményekkel. (...) Nekem úgy látszik, mintha ránk magyarokra felnyílt volna az ég!” – írta 1848. március 17-én Pozsonyból titkáranak, Tasner Antalnak.³ A váratlanul gyors változás, a – Deák István történész szavaival élve – „törvényes forradalom” a tudósokat is cselekvésre készítette. Az Akadémia tagjai sem vonhatták ki magukat az események hatása alól, több tudós is tevékeny részese volt a márciusi eseményeknek. A Trattner–Károlyi-házban, ahol a Tudós Társaság akkoriban működött, a március 20-i ülés valóban „forradalmira” sikeredett – még ha kis külső segítséggel is. Az addig az Alapszabályban kimondott politikamentességre kínosan ügyelő akadémiai vezetés, elsősorban a minden ülésen tevékenyen részt vevő Toldy Ferenc titoknok összes fenntartása ellenére az akadémiai változások élére állt.⁴ A jegyzőkönyvek persze nem adnak teljes képet az Akadémia szabadságharc alatti működéséről, arról R. Várkonyi Ágnes írt összefoglalót az MTA megalapításának 175. évfordulójára kiadott kötetben.⁵

DOI-azonosító: 10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.5

- 1 Toldy Ferenc levele Széchenyi Istvánnak, Pest, 1848. március 21. Fogalmazvány. MTA KIK Kézirattár Vegyes 2-r. 40. LIX. A levelet kiadta Bártfai Szabó László. *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*, összeállította BÁRTFAI SZABÓ László, Budapest, a szerző kiadása, 1943, 661].
- 2 BIRÁNYI Ákos, *Pesti forradalom (martius 15–19.)*, Pest, Trattner–Károlyi, 1848, 34.
- 3 „Ezt köztünk! Isten áldja!” Széchenyi István válogatott levelezése, szerk. és ford. Kovács Henriett, KÖRMENDY Kinga, MÁZI Béla, OPLATKA András, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 434.
- 4 Toldy Ferenc a címben már idézett levelében még így írt Széchenyihez: „...az Akadémián belüli »revolutio« nem fog sokáig tartani. Az Akadémia ugyan reformáltatni fog, de nem a most sebtében kimondott határozatok alapján”. Lásd 1. számú jegyzet.
- 5 R. VÁRKONYI Ágnes, *A forradalom vívmánya: a Magyar Nemzeti Akadémia = A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 49–51.